

УЧЕНИЧКА БИБЛИОТЕКА
УЧЕНИЧКА БИБЛИОТЕКА
Л. Бр. 2817/17
П. Бр.

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ л. 77

ПОВРЕМЕНИ СПИС
ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

ИЗДАЈЕ
А. БЕЛИЋ

УРЕЂУЈУ:
А. БЕЛИЋ, СТ. М. КУЉБАКИН, СТ. ИВШИЋ и ФР. РАМОВШ

КЊИГА XVII

ШТАМПА ДРЖАВНЕ ШТАМПАРИЈЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ
БЕОГРАД, 1938—1939

Питање значења глаголских времена у релативној употреби њиховој

Проучавању употребе и значења глаголских облика у српскохрватском језику поклањано је, и с правом, доста пажње. Ово врло опсежно и врло сложено питање наше и општесловенске синтаксе било је предмет површнијег или свестранијег расправљања неколиких познатих лингвиста и граматичара који су радили у области синтаксе српскохрватског језика. Први је Фрања Миклошич (на ономе што је у практичним школским граматикама пре и после давано — ми се, углавном, нећемо задржавати) у својој синтакси (*Vergleichende Syntax der slavischen Sprachen*) нешто опширније обрадио употребу времена у нашем језику, а др. Т. Маретић је у делу: *Gramatika i stilistika hrv. ili srp. jezika*, 1899 Zagreb (i II izdanje 1931 Zagreb) на лепо одабраном и поузданом језичком материјалу, углавном из Вука, Даничића и народних умотворина, с врло много труда и многим тачним запажањима изнео случајеве различне употребе глаголских облика у српскохрватском језику. Уз то, овим питањем се предано бавио и др. Август Мусић, који је у знатном броју расправа и студија, објављених у Раду Југословенске академије знаности и уметности, Јагићеву архиву за словенску филологију, Гласу Српске краљевске академије и Јужнословенском филологу, дао нарочито изврстан материјал (опет већином из народних умотворина — песама, приповедака и пословица, из Вукова и Даничићева превода Св. писма и из њихове прозе), а поглавито у последњој и најопсежнијој својој студији у три дела: *Прилози науци о употреби времена у српскохрватском језику* (Глас Српске краљ. академије 121, 123 и 126). Свој богати материјал Мусић није увек срећно класификовао, али се може рећи да га је свестрано продискутовао и у многим случајевима се приближио срећном решењу проблема, а у неким дао и коначно

решење њихово. Љуб. Стојановић у две расправе: *О значењу и употреби глаголских облика у реченицама* (Јужнословенски филолог II, стр. 187—210) и *Реченичне конструкције без *verbum-a finitum-a** (Јужносл. фил. III, стр. 7—10) изнео је свој преглед главнијих значења глаголских времена. А тек проф. А. Белић у студијама и расправама: *Аорист и имперфективних глагола* (Јужнословенски фил. V, стр. 171—182), *О употреби времена у српскохрватском језику* (Јужносл. фил. VI, стр. 102—132), *О синтаксичком индикативу и „релативу“* (*Symbolae grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski, Cracoviae, vol. II, 47—56*) и *Словенски инјунктив у вези с пошанком словенског глаголског вида* (Глас Српске краљевске академије 148) даје потпуно објашњење основних питања и, може се рећи, дефинитивно разрешење једног од свакако најзамршенијих сплетова проблема у синтакси нашега језика.

Главна служба глаголских времена у реченици јест, то је од најраније било јасно, означавање времена у коме се врши радња глаголска, и по тој служби су ови облици добили своје називе. Али, иако су ти облици овде добили своје право и основно значење, случајеви употребе, нарочито неких глаголских времена, несразмерно су чешћи у другим службама. А сем тога, поједине глаголске радње које припадају једноме истом глаголском времену казују се врло често облицима сасвим супротног временског значења. Тако се обликом футура казују прошле радње, обликом перфекта оне које ће се тек десити, а презентом и прошле и будуће радње, — свакако због тога што се у тим случајевима не ради о временској употреби ових облика. И главни проблем у целом овоме опсежном питању био је у томе да се одреди главно значење појединих глаголских времена у безвременским службама њиховим. А озбиљне тешкоће су долазиле и од недовољне сигурности у тачном разликовању невременске од временске употребе глаголских облика. И главна заслуга проф. Белића у решавању овога питања је у томе што је он тачно осетио да глаголска времена право своје значење темјоралног одређивања радње имају само онда када се време вршења радње одмерава према садашњости, тј. према тренутку када се говори, а да се у свим другим службама глаголски облици употребљавају безвременски. Тако је он све случајеве употребе глаголских времена поделио на две главне категорије, од којих је прву назвао синтаксичким индикативом, а другу релативом. Још је од исто тако великог значаја то што је утврдио да се значења времена у релативу своде, углавном, на значење глаголског вида

(види у његовим расправама: О употреби времена у српскохрв. језику и О синтаксичком индикативу и релативу.) Иза овога неће бити без интереса забавити се још једино посебним значењима која глаголска времена у релативу могу имати.

I

Ниједан од споменутих, врло заслужних научника, до проф. Белића није схватио да се ради о тако широкој безвременској употреби времена у српскохрватском језику. Др. Т. Маретић је, узмимо за пример познати и најприступачнији случај, употребу приповедачког (историског) презента за казивање прошлих радњи покушао да некако ипак временски објасни. За њега је то употреба с циљем да се слушаоци пренесу у време збивања радње, да им се, ваљда, догађаји о којима се приповеда на тај начин учине садашњим, како би јаче на њих деловали. Он каже: „Što је исторички *present* од тренутних глагола и народној поезији rijedak, а од трајних глагола veoma običan, tome razlog po tome mišljenju leži u stilu naše narodne poezije, koja prošle događaje često hoće da predočuje slušaocima slikovito, kao da ih na slici pred sobom gledaju, i zato upotrebljava *present* од трајних глагола“ (Gramatika i stilistika, II izdanje, Zagreb 1931, § 576 f). Ово објашњење, како видимо, односи се само на презент трајних глагола и у стилу народних песама, а употреба приповедачког презента и трајних и свршених глагола је својствена свакоме стилу нашега језика, ако и не подједнако честа, а оно врло обична у приповедању сваке врсте. И по самоме томе Маретићево схватање је недовољно основано. А с друге стране, и кад би се Маретићева констатација односила не само на стил народних песама, већ и на свако приповедање у нашем језику, овакво мишљење се не би могло примити из разлога које ћемо мало ниже изнети.

Др. А. Мусић, у својој великој напред наведеној студији, нешто оштроумније тумачи употребу приповедачког презента, опет нарочито у народним песмама. Он држи „да је прадавну употребу презента за прошлост народна пјесма употребила као техничко средство које значи да пјевач прошле догађаје себи предочује тако живо, као да их очима гледа; тако постају за њ (мисли на певача) садашњи, па их као такве и изриче презентом“ (Глас 121, стр. 114). И Мусић то назива помишљеном (фингираном, фиктивном) садашњошћу. За њега је овде презент употребљен у временском значењу, али не за означавање стварне већ само „помишљене“

садашњости. Кад се у овој служби не би употребљавао перфективни презент, за који је одавна познато да уопште не може имати временског значења, мишљење А. Мусића би се још и могло прихватити. Нарочито ако би употреба имперфективног презента била ограничена на случајеве какви су у стиховима: Књигу *пише* Жура Вукашине, у бијелу Скадру на Бојани, те је *шаље* на Херцеговину, Видосави љуби Момчиловој, тајно *пише* а тајно је *шаље*, — Вино *пије* силан цар Стјепане, вино *служи* вјеран слуга Лазо, па све чашу цару *преслужује*, а на цара криво *погледује* Царе *пиша* вјерна слугу Лаза, — Службу *служи* српски кнез Лазаре, службу *служи* Светог Амросија; сву господу *зове* на Светога, — Честе књиге *иду* за књигама а *долазе* до Сталаћа града, — Ја ли *грми* ја л' се земља *пресе*? Ја се *бије* море о мраморје? Ја *се бију* на Попине виле? Нити *грми* итд., већ *уцају* на Задру топови, шенлук *чини* ага Бефир-ага. — Војску *купи* Кулин капетане, војску *купи* на богату Мачву, ... кудгод *иде* свуда Србљу *прети*, — *Вице* вила с Рудничке планине, она *зове* у Тополу равну, — и другим доста честим сличним примерима, обично на почетку појединих народних песама, где се песниково излагање бар формално не може везати ни за какав други догађај, нити ма за какву временску ситуацију, — чини се да се песник у мислима пренео у време догађаја о којима пева, управо да их у машти својој гледа где пред његовим очима теку. Али, у песми је само један почетак, а у многим песмама овакво изношење догађаја обликом презента понавља се више пута од почетка до краја песме. И, само ако то није на почетку песме, не може се рећи да радње нису временски одређене, јер је тренутак према којему се овакве радње одређују означен, ако не формалном граматичком знаком, свакако неком другом радњом за коју се везују радње казане презентом. Кад би саме за себе узели стихове: Књигу *учи* стари Ђеиване, грозне сузе низ образе *лије*, ш њима *кваси* пребијелу браду; невоља му сузе прољевати, јер не има од срца порода итд., ми бисмо, као и Мусић, могли поверовати да се овде ради о некаквој помишљеној садашњости певачевој, јер се намеће претпоставка да песник у својој мисли, боље рећи у песничкој фантазији, види догађаје како се пред њим дешавају. Али, пошто је испред ових стихова било речи о томе да је Ђеивану дошла некаква књига од Стамбола, пошто се, управо, наведени стихови везују за непосредно претходни стих: *А кад старца књига дојанула*, — постаје разумљиво да су

радње у презенту временски одређене оним што садржи тај стих, а да презент у њима значи нешто друго — свакако напоредност вршења радње са временом иза доласка књиге из Стамбола.

Тезу А. Мусића о помишљеној садашњости документовано одбацује проф. Белић (у расправи: О употреби времена у српскохрв. језику), анализом самих Мусићевих примера и његовим објашњењем значења перфективног презента у приповедању, за које и сам Мусић тврди да нема на себи никаквог темпоралног обележја, већ је, он мисли, особину казивања стварно прошлих радњи примио од имперфективног презента (види III-ћи део студије Мусићеве, Глас 126, стр. 5—6). Одбацујући сваку претпоставку да сам облик презента било перфективних било имперфективних глагола у приповедању може имати ма какво временско значење, г. Белић утврђује да у овој служби презенти временско значење „добиају од ситуације која је везана за прошлост“, а сами њихови облици „не значе време већ само глаголски вид“ (Јужн. фил. VI, стр. 109). Према томе, у примерима о каквима је мало пре било речи наративни презент значи само трајно вршење радње, као што у примерима: Скочи Вуле опремат кулаша, а Јакшићи *нареде* девојку, — Бијела је кликовала вила с Кошутце високе планине, него вилу нико не *зачује*, — Једном идући за овцама *чује* у шуми неку писку, — У некаквом селу *пођу* жене у планину да траже дивљега броћа и сл. — презенти значе једино извршење тренутка радњи, казаних глаголима од којих су ови облици употребљени.

Свака радња о чијем се вршењу, односно извршењу говори има и своје време у којему се дешава. У реченицама где се време изрично не обележава, оно се свакако мора подразумевати. У случајевима какве имамо у навођеним примерима и врло често на почетку појединих народних песама уопште, где се време никаквом ситуацијом формално не означава, песник несумњиво има у потсвести прилоге: *некад*, *једном* или неку сличну темпоралну одредницу. А што ту одредницу и не употреби, по среди су свакако разлози версификације. У прозном приповедању скоро можемо рећи да се, ни у књижевности, ни у обичном усменом општењу међу људима, не срећемо с оваквим испуштањем темпоралних ознака. Пошто је познато да су испуштања различне врсте у језику и могућна и допуштена, утолико је лакше схватити једну овакву изражајну слободу у везаном слогу. А кад се има на уму ово што је и само по себи одвећ јасно, онда отпада свака претпоставка о могућности преношења певача усред дога-

ђаја о којима пева, ради тога да би се употреба глаголских облика темпорално могла објашњавати. Ту се догађаји не одмеравају према тренутку говорења, већ према неком који је прошао, а тада, како је то проф. Белић у својим студијама утврдио, и није могућно никакво временско тумачење употребе глаголских времена.

Једино разлозима версификације биће, држим, оправдано да се објасни и то што се у поезији место презента имперфективних глагола чешће не употребљава имперфекат (бар у крајевима где је овај облик још у широкој употреби), који сам собом у исто време означава и прошлост и неограничено трајање радње.

Већ перфективни презент и аорист у сваком приповедању, па и у народним песмама, употребљавају се напоредо, и у извесном броју случајева употреба једног од ових облика место другог могућа је врло често, ако један и други облик ритамски имају исту вредност, иако аорист у правој употреби има одређено временско значење — означава извршење тренутка радње — (реч је о аористу свршених глагола) који непосредно претходи времену говорења —, а перфективни презент никако и нема временског значења. И ово је јасан доказ да аорист, по речима професора Белића „у релативу губи однос према садашњости исто онако као што га губи и презент, и своди се на преношење у прошлост свога глаголског вида, и на тај начин постаје готово идентичан са релативним презентом“ (*О употреби времена*, Јужн. фил. VI, стр. 116).

Једва осетна разлика која у релативу постоји између перфективног презента и аориста, и коју и г. Белић осећа, те зато каже да је аорист *гошово*, а не у свему, идентичан са перфективним презентом, састоји се у томе што аорист своје основно значење обележавања непосредно претходног тренутка у коме се извршује радња чува и у релативу; и тамо, по моме мишљењу, значи тако исто извршење радње у тренутку који непосредно претходи, али не више садашњости (времену говорења), већ било каквој временској ситуацији у коју извршење радње казане аористом пада, и која се иза радње у аористу или казује или бар замишља. Овде ваља имати на уму да су ова два тренутака, тј. тренутак извршења радње и онај други према којему се ово извршење одмерава, врло често не само непосредно блиски један другоме него се и потпуно поклапају, тако да се не може више говорити о два, већ о само једном одређеном тренутку. Наравно, мора се прво поћи од два тренутка, али кад се зна да завршетак првога пада на почетак

другог, а ти тренуци се схвате као најмање временске јединице, што ће рећи да се никако не може замислити њихово трајање, већ им је крај онде где и почетак, стварно излази да се оба тренутка свде на један. А тада, кад се ова два тренутка сведу на један, нестаје у приповедању разлике између аориста и перфективног презента, јер овај последњи облик и значи: истовременост извршења радње и оног тренутка према којему се то извршење одмерава. Овако тананом анализом немерљиво кратких временских отсека, на какав се своди тренутак извршења радње, даје се и објашњење немогућности временске употребе перфективног презента. Испореди с овим: „тако се у садашњости — док се говори — може догодити извршење радње перфективних глагола; али како је она тренутна, чим је настала одмах је и прошла, то се она и не исказује презентом већ аористом“ (Јљ. Стојановић, О значењу и употреби глаголских облика, ЈФ II, стр. 189).

Перфективни презент као облик који нема временског значења, нити се уопште употребљава у индикативу, сам собом не може казивати ништа друго већ искључиво извршење радње. И док презент у релативу нема апсолутно никаквог временског значења, аорист ни у приповедању не губи потпуно и свестрано временски карактер. И овде он, како ја осећам, казује да је радња прошла, управо тек се извршила у тренутку према којему се одређује. Аористи у стиховима: Цар Мурате у Косово *паде*, како *паде* ситну књигу пише, — Кад *дођоше* на јаму студену, пишти лабуд копитима каже, — Кад *погибе* војвода Момчило, у граду *се ошвореше* врата, па *изиђе* куја Видосава, те *дочека* краља Вукашина, *одведе* га на бијелу кулу, *угости* га вином и ракијом и господском сваком ђаконијом, па *ошиде* у ризницу млада, *изнесе* му рухо Момчилово, ... ал' да видиш чуда големога итд., — *Подигне* се Црнојевић Иво, те *ошиде* преко мора слана и *донесе* три товара блага, да он проси лијепу ђевојку, и сл. — очевидно су употребљени да се њима одреди тренутак извршења радње, не наравно у односу на време кад се приповеда, већ у односу на време кад се извршење десило. Тако у првом примеру се говори да је цар Мурат узео да пише чим је пао, дошао у Косово (ово потврђује и прилог *како*) и зато је прва радња казана аористом; у другом, у временској реченици употребљен је аорист да би се истакло како је лабуд — коњ почео врштати чим су дошли на јаму; у трећем се излаже да су после смрти војводе Момчила радње текле непосредно једна за другом, а одмах иза последње радње,

иза изношења Момчилова руха и оружја, видело се чудо големо, како све то није употребљиво за Вукашина, јер је према Момчилу био одвећ слаб и мали, и за означавање такве узастопности ових радњи употребљен је, разуме се, аорист. Исто нам говори и четврти пример и велики број других примера из народних песама.

И психолошким путем, анализом душевног расположења Момчилове љубе — враћамо се опет на трећи пример — у тренутку погибије њеног мужа, доћи ће се до закључка о невероватној брзини са којом су се ређали догађаји у наведеним стиховима. Видосава, жена Момчилова, која је припремала по сваку цену смрт свога мужа, чим је Момчило погинуо, у заносу од среће и узбуђења уопште, најхитније се дала на посао. Одмах, једно после другог, она *ошвара* врата, *дочекује* убицу Вукашина, *одводи* га на кулу, *посађује* за сто, *даје* му вина и ракије, *одлази* у ризницу и *износи* Момчилово рухо и оружје, а непосредно за тим настаје ситуација у којој сазнаје колико је Момчило према Вукашину био силан. За верно приказивање вршења радњи у оваком расположењу певачу су се наметнули облици аориста, и он их је употребио.

Не само у народним песмама већ и у прозном приповедању срећемо доста примера чија анализа доводи до истог закључка о посебном значењу нарагивног аориста. У реченици: *Најиса* писарчић писмо, па га *прочисти* народу од ријечи до ријечи — аорист прецизира темпорални однос тренутка извршења радње према времену које одмах за тим тренутком долази и које се или означава или бар само замишља. Овај пример узет је из познате Љубишине приповетке *Кањош Мацедоновић*.¹⁾ У њему се констатује шта је било непосредно пре него ће Кањош отпутовати у Млетке да се бије за дужда. И перфективним презентом се овде такође могло изразити извршење онога што је било пред сам Кањошев одлазак, али овај облик сам за себе не би, као аорист, могао означити краткоћу временског размака између самог извршења радње и оне временске ситуације на коју се мисли. Ако би се то исто хтело рећи перфективним презентом, морало би се казати рецимо: Непосредно пре него ће бити оно на шта се мисли писарчић *најишије* писмо и *прочисти* га народу, или: писарчић *најишије* писмо и *прочисти* га народу, па одмах затим итд.

¹⁾ Стјепан Митров Љубиша, Приповијести црногорске и приморске, издање Срп. књиж. задруге, књ. 117, стр. 16.

С обзиром на то што се радње које се догађају непосредно једна за другом у причању често желе претставити као истовремене, а нарочито с обзиром на слободну могућност употребе прилошких израза и других одредница, које све више преузимају на себе службу прецизирања појединих нијанси у језику, и будући да често за разумевање онога што приповедач износи није ни од каквог значаја обележавање специјалног односа напоредних и сукцесивних радњи, — перфективни презент у нашем језику све више потискује аорист. За сада се та два облика употребљавају у овој служби напореда и могућност међусобне замене њихове овде је у томе што се главно значење оба облика поклапа са значењем глаголског вида. Отуда у примерима као што је: Кад народ *угледа* два крвника где заједно иду, свако се *обесели* и *зачуди* (Стј. М. Љубиша, оп. цит., стр. 152), где у облицима презента и аориста нема никакве разлике, ми заиста не можемо знати који облик је писац ту употребио. У усменом приповедању (кад се слуша или чита прича) одредићемо да ли је ту презент или аорист, према акценту и квантитету с којим ће бити изговорени ови облици.

Од изнетих чинилаца најзначајнију улогу овде имају одреднице. У неким случајевима аорист никако не би могао бити замењен презентом без штете по тачно претстављање онога што се жели казати. На пример у стиховима: *Разбоље* се Деспотовић Јово, у Сријему у тој земљи равној, па дозивље слугу Милутина, — *Подигже* се господине краљу, *Подигже* се хитар лов ловити, — *Прошешаше* два господичића, — *Одметну* се Мијате хајдуче од зулума бега Љубовића, — *Разбоље* се војвода Дојчине у Солуну граду бијеломе, — *Паде* паша на Дољане с војском; ту је паша табор учинио и сл. — не може се употребити презент место аориста, иако је број слогова исти у једном као у другом облику, а с оба облика се, оно што је главно, казује извршење радње. Аорист поред извршења радње означава још и моменат за који се извршење дотичне радње везује. И радња казана перфективним презентом везује се у приповедању за моменат њенога извршења, али никакво посебно обележавање тренутка извршења радње у случају с аористом није потребно; свака формална ознака те врсте уз облик аориста је сувишна, јер се она садржи у самом облику. Перфективни презент никако нема овога својства. Ја мислим да то исто осећа и А. Мусић кад, говорећи о употреби времена у Вуковим историским делима, каже да се

аорист у приповедању тамо употребљава „за констатовање прошле радње у одређено вријеме“ (Глас. 126, стр. 30). Али, додајем, прошлост ту обележава друга каква ситуација, а аористом се одређује само моменат извршења, разуме се прошле радње.

Презент међутим у наведеним стиховима казивао би апстрактно извршење радње, извршење радње у сваком тренутку кад се створи могућност за њу, — дакле, сасвим неодређено. Узме ли се облик презента у било којем од ових стихова, то ће се одмах осетити; на пр.: „*Разболи* се Деспотовић Јово“ — значило би да *се разболи* увек кад се, рецимо, прехлади или друго нешто услови његово разболевање. Затим, „*Одметне* се, Мијате хајдуче“, не може значити да се једанпут у одређеном тренутку одметне, већ да то он учини сваки пут кад га на ово нешто присили итд. Само с прилогом *једном* или другом неком одредницом истог значења, перфективни презент био би значењем једнак облику аориста, али у стиховима с ограниченим бројем слогова додавање било каквих одредница повлачи за собом и ремећење ритамских односа, те зато се у оваквим случајевима аорист не може замењивати.

Обрнуто, службу казивања извршења једне радње у сваком тренутку, кад се за њено извршење укаже прилика, врши презент. И кад бисмо у стиховима: А кад нама порезу *донесе*, под оружјем на диван *изиђе*, десну руку на јатаган *метне*... Ја порезу *зайочнем* бројити, — облике презента заменили облицима аориста, онда би се тим стиховима констатовало нешто сасвим друго. Ти стихови сад би казивали да су се набројене радње извршиле брзо једна за другом, само једанпут, у време кад је њихово извршење било.

Презент овде није само наративни већ и квалификативни — облици презента казују навику, својство лица о коме је реч. А такве нијансе значења аорист опет нема. Из овога јасно видимо да се мора водити рачуна о посебним значењима глаголских времена и у релативу.

II

Невременски карактер и свођење времена на значење глаголског вида нигде у релативу не огледа се тако јасно као у гномској употреби. Пословицама и изрекама казују се извесне истине које нису везане ни само за прошлост, ни само за садашњост, ни само за будућност, већ су сталне, вреде за свако време у коме искрсне могућност или неминовност њихове примене. И ма

колико та могућност и та неминовност биле апсолутне, у свакој посебној прилици и у сваком посебном случају, радње садржане у глаголским временима пословица и изрека остају само субјективно замишљене; а никако то нису радње које се стварно врше или извршују. Пословичка употреба времена је, дакле, модална, јер радње које се могу вршити, па и оне које се морају вршити, још увек су само у претпоставци, у замисли онога ко их изриче. Па ипак то, по моме мишљењу, не значи да се код појединих глаголских времена у пословицама не могу осетити и посебне нијансе њихова основног значења.

Полазећи од чињенице да се радње садржане у пословицама казују и презентом перфективних, као год и презентом имперфективних глагола (Вода све *ојере* до црна образа и Рука руку *јере*), проф. Белић констатује да у оваквим реченицама „нема времена, или боље рећи оне вреде за сва времена. То значи да се презенти ту своде на своје значење вида (трајно и свршено) које вреди уопште, за свако време на које се мисли“ (О употреби времена, Јужн. фил. VI, стр. 111). И баш зато су у овој служби поред презента обични и други облици: перфекат, аорист, футур. А сасвим је обична појава да у појединим пословицама, иако у њима, поред безвременски употребљених глаголских облика, нема никаквих ни временских ни уопште ма каквих допунских ознака, може да стоји било које од наведених глаголских времена, па да те пословице опет углавном имају исти смисао. Пословицом: Два лоша *избише* Милоша — не тврди се да се то заиста десило у неком тренутку, већ њом хоће да се каже како постоји могућност да двојица, ако ће бити и слабићи, надјачају сваког појединца, макар колико био јак, — у свакој прилици кад међу њима до сукоба дође. Поред аориста, иста констатација се може учинити и презентом (Два лоша *избију* Милоша) или футуром (Два *ће* лоша *избићи* Милоша). А што се ова пословица стално употребљава с обликом аориста, и ни један од друга два облика нам није у њој довољно обичан, то је свакако због тога што смо ту навикли на један облик, а не никако што би с оним другим облицима основни смисао пословице био промењен. Изреку: *Није умрла* баба од корбе већ од празне торбе, без штете по тачно претстављање онога што хоће њом да се изнесе, можемо употребити и с презентом (*Не јумире* баба од корбе...), аористом (*Не умре* баба од корбе...) или футуром (*Неће умрећи* баба од корбе, већ од празне торбе). Са свим овим

облицима та пословица једнако значи да бабину смрт не условљава корба, већ празна торба. Тако посредно, долази се до закључка да и остали облици, као год и презент, у пословицама своје значење своде на значење глаголског вида.

Што се и поред изнесенога у пословицама несразмерно најчешће употребљавају облици презента, то је због природе овога облика да се њим казује свака радња која се врши или извршује увек кад то било каква околност изискује, јер пословице и јесу реченице овога типа; њима се, да поновимо, констатује стално вршење или могућност вршења, односно извршења неке радње, свагда кад прилике допуштају или налажу. Шта потпуно значе: Шугава овца читаво стадо *ошуга* (кад год се додиром шугаве овце са здравима за ово створи услов), — Зрела крушка сама *јада* (увек кад се, услед тога што петелка усахне — а то бива чим крушка сазри — не може више држати за своју базу), — Вода свашта *ојере* до погана језика (кад год се прибаве друга помоћна средства и учине напори за то потребни), — И гуска каткад на леду *јосрне* (кад се, рецимо, сплете) и многобројни други примери сличних пословица — види се јасно из објашњења датих у градама, и сасвим је разумљиво што је у њима употребљен облик презента. Али у свим тим пословицама може се употребити и облик футура. Испореди: Шугава овца *ће* читаво стадо *ошугаћи*, — Зрела крушка *ће* сама *јасћи*, — Вода *ће* свашто *ојраћи* до погана језика, — И гуска *ће* каткад на леду *јосрнући*. Па не само у овима, или у једном ограниченом броју случајева, већ се најчешће у пословицама које се обично употребљавају с презентом може сасвим лепо употребити облик футура, а да се притом смисао њихов ниуколико не измени. За мене ни по чему нису необичне пословице: Ватра се уљем *неће ушулићи*, — Дан *ће* се по јутру *јознаћи*, — Дobar глас *ће* далеко *ошићи*, — Вода *ће* све *однећи* изван срамоте, — Добро пролеће израна *ће се јознаћи*, — Златан кључ *ће* и царев град *ошворићи*, — Једна ластва *неће донести* пролећа, — Од прута *ће бићи* велико дрво, — Пас који много лаје *неће ујести*, — Покорну главу сабља *неће јосећи*, — Радиши *ће* Бог *јомоћи*, — Скуп *ће* више *јлашићи*, а лијен *ће* даље *ошићи*, — Часна хаљина срамоте *неће јокрићи*, — Птица *ће се* по перју *јознаћи* и др., иако код Вука¹⁾ у њима стоје облици презента.

¹⁾ Сви ови примери узети су из Српских народних пословица В. Ст. Караџића, III издање, Београд 1900.

Могућност употребе футура у овим и многим другим пословицама опет лежи у основном значењу тога облика. На овоме значењу заснивају се све службе футура у релативу. Наративни футур се, рецимо, употребљава „за радње у прошлости које су вршене или свршене после неке друге радње у прошлости“ (А. Белић, Граматика српскохрватског језика III, Београд 1933, тач. 34). Т. Маретић футур I убраја „*među vremena, kojima se izriče neprava sadašnjost, tj. njime se često izriče ono što se može dogoditi, pa se i događa svagda kad se prilika desi.*“ Примери: Ако се ко од раје потурчи одма има сва права као и остали Турци, и не само што га нико *неће прекорити* пређашњом вером, него *ће* га свако још и радије *помоћи*, — Прави хајдук никада *неће убити* човека који му ништа не чини, — За поштена момка и од поштена рода слабо *ће* кад *оштећи* девојку, нити *ће* такав момак *отићи* у отмицу“ (Gramatika i stilistika II izd., § 611 c). Маретић је овде сасвим тачно дефинисао употребу футура, само то није потребно називати неправом садашњошћу, а он ово чини свакако зато што је у тој служби од свих осталих облика презент најчешћи. За употребу футура је главно да мора постојати неки услов, или било каква претходна радња, и да се као последица или уопште после нечега, извршује радња која *ће* се изрицати футуром. Та радња се и одмерава према своме услову, односно према ономе што јој претходи, и она је према њему будућа. Тако је сасвим и с употребом гномског футура.

Ниједна од истина које се износе напред наведеним пословицама није безусловна; све оне су условљене понекаквом околношћу. Тако на пр. — свеједно је коју ћемо узети — у пословици: Ватра се уљем *не гаси*, тврдња *вајтра се не гаси* условљена је уљем, управо сипањем уља на ватру. Да би дошло до онога што се глаголом ове реченице тврди, треба да се изврши једна претходна радња. И овде, дакле, радњи мора претходити услов према коме се она одмерава и према коме је, разуме се, будућа, те се зато у оваквим реченицама употребљава, или бар може употребљавати и футур.

Било да се говори о могућности вршења или извршења радње, већ по самоме томе што се та радња понавља кад год настану прилике које је омогућавају, јасно је да је свака радња у овим пословицама *итеративног* карактера. Али пошто се итеративност познаје већ по смислу реченице, саме радње се казују и перфективним и имперфективним презентом. Футур је међутим у овој

служби обичнији од свршених глагола, те се отуда, кад је реч о замени имперфективног презента футуром, место трајног глагола већином узима свршени глагол. За казивање радњи које се јављају увек у подесним приликама футур од свршених глагола је врло обичан. Од трајних глагола футур је у овој служби знатно ређи, али не и немогућ (испореди: Ко тражи хлеба преко погаче, *желеће* и овсенице, — Ко лети хладује, зими *ће гладовати*).

Дато објашњење за гномску употребу футура добија потврду нарочито анализом пословица као што су: Ко се роди онај *ће* и *умрећи*, — Ко тражи избирач *наћи ће* подлогач, — Ко прст да и руку *ће даћи* и др., које су састављене од по две реченице зависног односа, где подређена реченица у ствари садржи у себи услов за извршење онога што се казује главном реченицом. Ту, као што видимо, имамо у пословицама по две радње, од којих се друга по реду казује футуром, а то је, с обзиром на основно значење футура, сасвим јасно. Пословице овога типа, у којима је у Вуковој збирци употребљен футур, чују се у народу често и с обликом презента (Ко тражи избирач *нађе* подлогач, — Ко се роди онај и *умре*). И ово је такође одвећ разумљиво, јер те пословице садрже опет радње које су увек могуће или неминовне, а ред радњи, условне и последичне, сам по себи је јасан. Зато баш пословица које су с наведенима у свему истог типа код Вука има више с обликом презента; на пр.: Ко се овцом учини, курјаци га *поједу*, — Ко у небо пљује, на образ му *пада*, — Ко што *посеје*, то и пожње, — Ко тражи хлеба преко погаче, *жели* и овсенице, — Ко лети хладује, зими *гладује*, — Ко рано рани, две среће *граби*, — Ко не храни мачку, *храни* мише, — Где ко ниче, ту и *обиче*, — Ко с ђаволом тикве сади, о главу му се *ломе* итд.

На први поглед је врло интересантно, а свакако карактеристично што се од ових, у погледу слободне употребе презента или футура, издвајају пословице као: Ко мудро мучи лијепо *говори*. У другој реченици ове пословице облик футура место презента не би био тако обичан, иако је она с ока истог типа са пословицама из претходног става. Уводна реченица није овде, као што је у мало пре наведеним случајевима, уско условна, а друга не казује нешто што се врши као последица ове или оне условне радње, већ се њом констатује једно стално својство; презент је у тој реченици, дакле, квалификативан. А овакав презент — то ћемо ниже видети — ни у пословицама се, по моме схватању, не може замењивати другим облицима. Ако се, ма да је мало необично,

ипак може рећи: Ко мудро мучи паметно *ће проговорити*, ово је само зато што се у замисли онога ко би то рекао између две реченице горње пословице развила и трећа, с радњом која претходи ономе што ће се футуром исказати. Рашчлањена пословица би гласила: Ко мудро мучи, ако се одлучи на говор, паметно *ће проговорити*. У овом случају последња реченица губи карактер сталне квалификације и претежно казује радњу која се врши после друге неке радње, и зато је сад у њој футур могућан.

Свакако је рећи и од футура у пословицама аорист. Узрок томе ја налазим у природи аориста, што он поред констатовања извршења глаголске радње уноси собом и специјалну нијансу, која је, разуме се, у основи овога облика. До овога закључка мора се доћи детаљном анализом примера с пословичким аористом. Изванредне примере за ово имамо код А. Мусића у његовој врло познатој расправи о гномичком аористу (*Rad Jugoslovenske akademije*, кпј. 112, стр. 34—35).

Пословице с аористом чешће су у сложеним реченицама. Мусић је у својој расправи дао до 30 таквих примера, а у самосталним реченицама, вели он, може навести 4 примера пословица с аористом, и то: Чудо паса *уједоше* вука, Два лоша *избише* Милоша, — Незнадоше свијет *поједоше*, — Немогоше *поједоше*, а некеше све *поише*. Без нарочитог трагања за њима, ја овим примерима гномског аориста у простим реченицама могу додати још три: Све се наше *обазнаше*, — Свету не *намеси* колача и Нико *се не огрија* на туђем огњишту. Мусић вели да је у два последња његова примера аорист употребљен ради рока предиката са субјектом. То исто се може рећи и за први пример од ова три које сам ја навео. Кад, с једне стране, знамо да је у пословицама главно констатовање вршења, односно извршења радње, и да ту службу врши више глаголских облика — између осталих и аорист — а да, с друге стране, — такође је познато — у пословицама заиста постоји тежња за римовањем појединих реченичних делова (Испореди: *лоша* и *Милоша* из већ навођене пословице, па *стари* и *ствари* из пословице: *Нестадоше стари* настадоше и *ствари*, и сл.), — ми ћемо се сложити с А. Мусићем да је у понеком примеру пословица главни разлог употребе аориста у тежњи за римовањем.

Али употребу аориста у пословицама оправдава други један, искључиво синтаксички моменат. У ово ћемо се најлакше уверити, ако детаљније анализирамо неколико примера из оне шире упо-

требе гномског аориста, тј. неколико примера с таквим аористом у сложеним реченицама. Узмимо пословице: *Откако се ослободи*, од онда *се осрамоти*, — *Чему се ругаше*, тијем се *понуђаше*. — *Нешта блага, нешта пријатеља*, — *Што обреше*, то *омеше*. — *Ако не начува*, не *нашече*, — *Ко се дима не надими*, он се *огња не нагрија*. У првој реченици првога примера аорист је употребљен да се њим обележи одређени тренутак за који је везано извршење радње, а тај тренутак очевидно непосредно претходи тренутку извршења радње другог дела сложене реченице; прво се ослободио, па се одмах затим осрамотио. У ствари тренутак извршења прве радње тако је близак тренутку извршења радње у другој реченици да се ова два тренутка поклапају, да се управо своде на један тренутак. Целом реченицом констатује се прво и главно извршење обеју ових радњи, а уз то и да срамота потиче од истог тренутка у коме је било и ослобођење под извесним околностима. У другој пословици се тврди, мислим буквално, да се неко у даној прилици *понуди* истим оним чему *се* до тренутка понуде *ругао*, да крај ругања стиже у почетак понуђања, тј. да се ова два тренутка, крај ругања и почетак понуђања, временски подударaju. Трећом пословицом очевидно хоће да се каже како се губитком блага изгубе и пријатељи, и како онај ко изгуби благо, баш од тога тренутка не може рачунати да више има пријатеља, јер је у ствари у истом тренутку кад благо изгубио и пријатеље. *Што обреше*, *што омете* значи да субјекат (наравно неодређени) прво нешто *нађе* (обрете), а одмах затим *омеше*, управо не постоји никаког временског размака између извршења једне и друге радње, већ да субјекат у истом тренутку кад нешто *нађе* тада то и *омете*. И у осталим примерима с аористом имамо исто овако означавање одређеног тренутка извршења радње. Ово специјално значење пословичког аориста, осећа и А. Мусић кад каже да се њим „*lijepo i formalno naznačuje da jedna radnja brzo za drugom slijedi; tek što nesta vina, nesta i razgovora; tek što nesta blaga, nesta i prijatelja*“ (Спомички аорист, *Rad* 112, стр. 34).

Кад се зна основно значење аориста, мора свакоме, и на први поглед, бити јасно да се за обележавање тренутка једне од ових радњи, и то оне која се претпоставља као уводна, тј. прва, намеће употреба овог облика. Али може когод поставити питање: *нашта аорист* и у другој реченици. Већ самим пословицама се констатује да је за могућност извршења једне радње везано и извршење друге, а анализом смо утврдили да су обе радње у

ствари везане за један исти тренутак, и нема никаквог разлога не казивати их и једним глаголским обликом.

На исти начин се може објаснити употреба гномског аориста и у простим реченицама. Пословицом: Два лоша *избише* Милоша — констатије се могућност да Милош (симбол снажна човека) буде избијен одмах чим двојица, макар били и лоши (у погледу снаге), на њега нападну. Тренутак у који пада извршење радње у овом и оваквим случајевима није и формално одређен неком другом радњом, али онај ко износи ову тврдњу мора прво замислити борбу, па за њу везати своју тврдњу. Он свакако хоће да каже: чим у овој борби до сукоба дође, у том истом тренутку лоши избише Милоша. У примерима: Свету *не намеси* колача и нико се *не огреја* на туђем огњишту — опет се формално ничим не одређује тренутак за који је везано извршење радње о којима се у самим пословицама говори, и које су изречене обликом аориста. Али, с обзиром на оно што се овим пословицама тврди, боље рећи одриче, употреба аориста у њима објашњива је опет према већ изнесеном гледишту. Обема пословицама се тврди да нема тренутка, и да неће доћи тренутак, кад ће моћи да се каже: *сада* овај или онај свету намеси колача или *сада* се неко огреја на туђем огњишту. И у оваквим случајевима се мисли на један тренутак (на онај у коме би се могло рећи *сад* би ово или оно). И овде, дакле, аорист значи могућност, односно немогућност извршења неке радње у једном донекле одређеном тренутку. А свако одређивање тренутка у којем има да се под овим или оним околностима изврши радња и повлачи употребу аориста за казивање те радње. И за мене је потпуно јасно да се ради о оваквом одређивању тренутка извршења радње кад год се, уз презент и футур, употребљава аорист у истим пословицама.

Употребом аориста место презента у пословицама као што су: Где ко *никне* ту и *обикне* (испор.: Где ко *ниче* ту и *обиче*), — Од првог маха дуб не *пада* (Од првог маха дуб не *паде*), — Што му очи *виде* то му руке *начине* (Што му очи *видеше* руке му *начинише*) и сл. унела би се посебна нијанса која се састоји у фиксирању тренутка у коме има да се изврши радња. У последњем примеру се каже да руке неког лица начине све оно што му очи виде. С аористом место презента том пословицом се прецизира да руке лица о коме је реч начине нешто одмах чим то његове очи виде. Претпоследњи пример с аористом би значао да дуб не може пасти у истом тренутку кад се први пут махне по њему.

Овде се и обликом презента тврди то исто. Али је јасно да нијансу одређивања тренутка радње не даје облик презента; њу садржи други који елемент ове реченице, у овом случају цео њен смисао. И баш због тога што у већем броју сличних пословица постоје елементи који обележавају таква посебна значења, а кад за казивање главног значења радње у пословицама — за обележавање могућности или неминовности вршења, односно извршења, радње у свако време — и само зато служи презент, сасвим је разумљиво што се овај облик, како смо већ рекли, несразмерно најчешће употребљава у пословицама.

Да поједини глаголски облици и у пословицама имају посебних значења говори нам и чињеница што се у неким пословицама не употребљавају и не могу употребити други облици сем презента. То су пословице и изреке типа какве имамо у примерима: Бог *богује*, — Бој *не бије* свијетло оружје, већ бој *бије* срце у прсима, — Кућа *не стоји* на земљи него на жени, — Због сирота сунце *грије*, — Виноград *не ишти* молитве него мотике, — Будале куће *зидају*, а мудри их *кујују*, — Риба по дубоку *плива*, — Што пас више *лаје* мање *уједа*, — Господа *господује*, а сиротиња *се мучи*, — Новац *ситно звечи*, али се на далеко *чује*, — Матора лисица *се чува* гвожђа, — Испод мире девет *вире*, — Празно буре *звечи*, — Под јагњећом кожом често курјак *лежи*, — Човек *снује*, а Бог одлучује и сл. И у овим изрекама, као у онима о којима је досад било речи, значење глаголског облика (презента) подудар се са значењем вида. Овде, може се рећи, потпуније, јер глаголски облик у овим примерима и нема никаквог посебног значења, већ означава искључиво трајно, управо стално вршење радње која се њим казује. А стално вршење радње у ствари је својство њеног субјекта; том радњом се, дакле, казује нека квалификација. Простије речено, облици глаголски у овим пословицама и не казују радњу, већ се њима констатије стално стање субјеката на које се односе.

Непрекидно вршење радње и стална ничим не условљена особина казује се једино обликом презента, а други облици не могу вршити ову службу ни у пословицама. У примеру: Бог *богује*, (који, како сам Вук каже, значи -- Бог све уређује, а људи су ништа) облик презента је узет да се њим значи непрекидно вршење радње, управо стално својство њеног вршиоца — у овом случају моћ Божја, којом се Бог разликује од људи, — и зато ту место презента јамачно не би могао бити употребљен ниједан други облик глаголски. Пословици: Риба по дубоку *плива* није

сврха да се њом каже како риба у једном одређеном тренутку плива по дубини, већ се овде констатује да риба увек плива по дубоку, те је ово због тога постало њеном особином. Овом реченицом се казује својство, даје једна квалификација рибе, и презент у њој није само гномски, већ и квалификативни у исто време.

Друкчије ће, разуме се, бити у пословицама квалификативног карактера, ако је квалификација која се дотичном пословицом износи било чим условљена. У пословици: Капља камен дубе место презент могао би се употребити и облик футура — Капља ће камен *издујсџи*, — разуме се под условом ако капља дуго буде падала на њ. Свакако оно што се тврди пословицом има да дође као последица нечега с обзиром на шта једино ће се извршити, и због тога се та тврдња може изрећи футуром. И пословице с овим обликом опет констатују могућност, управо неминовност извршења радње или стварања новог стања у свако време, но наравно иза вршења условне радње.

III

Врло широка је релативна употреба глаголских времена у служби модалној, где глаголски облици свагда значе углавном оно што у себи садржи основа глагола, тј. оно што значи глаголски вид. А време вршења радње, уколико је то потребно, одређују други елементи реченице, како је ово јасно и документовано доказао проф. А. Белић у својим расправама које смо напред споменули (Види, између осталог, његову констатацију: „Опште значење времена овакви облици, употребљени изван синтаксичког индикатива, добијају од других глагола који уз њих стоје, прилога, опште временске ситуације у којој се налазе. Према њима се они управљају“ (Словенски инјунктив, Глас СКА, књ. 148, стр. 6). Ја сам се овде хтео задржати још на само једној од већег броја модалних служби глаголских времена.

Означавање искључиво вршења и извршења глаголске радње у модалним службама од свих глаголских времена има опет једино презент. Употребу осталих времена у овој и сличним службама, може се рећи да изискују, а свакако условљавају специјална значења тих времена. Што се, рецимо, за казивање намере поред презента и потенцијала¹⁾ употребљава још и футур (Испореди:

1) За казивање жеље, намере, сумње и томе сличног од свих глаголских облика, поред презента, најчешће се употребљава потенцијал, али то није глаголско време, већ начин (модус), и он је у овим службама потпуно разумљив.

Направе заседу како *ће пошући* и *ољачкаш* караван који је пролазио тим друмом), то свакако оправдава чињеница што је реч о радњи која се има извршити тек после друге радње, или било какве ситуације, која омогућава извршење онога што ће се изрећи футуром, — у нашем примеру после доласка каравана у непосредну близину заседе, а у сваком случају и свагда после оне радње која се и врши ради постизања циља. Даље, за казивање услова као у реченицама: Ако *зайех* стреле моје, устрјелићу тебе Јанко, — Ако *јусџих* жива огња, гњездо ћу ти попалити Ако *измакоше* и ми *осџадосмо* сами, све ће нас хајдуци побити, — и низу оваквих примера, — узет је аорист зато да се нагласи како ће се последична радња извршити одмах иза онога што је условљава. Чим запне стрелу, тога тренутка ће устрелити Јанка; чим пусти живи огањ, опалиће гнездо, и — побиће их хајдуци чим буду остављени сами (наравно ако се ово деси). То ће рећи да аорист овде изискује посебна нијанса значења које је у основи сваке употребе тога облика; његову употребу налаже тежња за обележавањем извршења радње у тренутку што непосредно претходи или се и поклапа са тренутком ситуације према којој се радња у аористу одмерава.

Згодно ће бити да се овде исправи једна, по моме мишљењу, неоправдана констатација Т. Маретића. У својој великој граматици Маретић у § 589 с) каже: „Neobičan je aorist u primjeru: ko ne dođe, braćo, na ročište, čekajte ga za nedelju dana; koga ne bi za nedelju dana, čekajte ga za petnaest ravno — neobičan je zato što aorist ima značenje budućnosti, a ne stoji u rečenici pogodbenoj nego relativnoj.“ С великим нашим граматичарем ја се овде слажем само у томе да је ово у истини релативна реченица, али не мислим, као он, да није и погодбена у исто време. Заповест која се налаже субјекту главне реченице има да се врши само под извесним условом. Лицима којима се упућује заповест каже се да чекају једино ако неко не дође за недељу дана; чекање једних је, дакле, условљено недоласком некога другог, и, према томе, реченица у којој се говори о могућности да неко не дође свакако је условна, поред тога што је и релативна. Оно што је главно, овде се хтело означити откад треба да почне петнаестодневно чекање. А моменат од кога треба да почне чекање је онај тренутак у који је тај неко ко се чека требало да дође. И глаголом споредне реченице казује се нешто што је везано за одређени тренутак од којег ће почети чекање. Зато, не само да аорист ту није необичан, како се Маре-

тићу чини, него је узет баш тај облик да се њим изрази оно што се у потпуности не би могло казати ниједним другим глаголским обликом. А најзад, за употребу аориста и није важно значење реченица само по себи, већ је важан однос радњи које се тим реченицама износе.

Од посебно значајног је интереса једно од несумњиво модалних значења презента и претериталних времена, перфекта и аориста у самосталним реченицама за исказивање радњи које ће се тек десити, као у примерима: Не *слушам* ја више никога, — Свакојако оvdјен *умријесмо*, — Стани, царевићу, *нијеси ушекао*. До те мере интересантним га чини околност што је досад у њему за главно узимано оно што је сасвим споредно. Синтаксичари наши који су се детаљније задржавали на овоме значењу дотичних глаголских времена, у првом реду Мусић и Маретић, указивали су на временско значење глаголских облика у овој служби употребљених, иако је време ту од сасвим споредног значаја. Као у свим другим случајевима релатива, време и овде одређују други посебни елементи реченице, или општа ситуација која се дотичном реченицом износи. Важно остаје само вршење или извршење радње, а и нешто друго. То нешто друго је однос лица које говори према радњама које се казују датим глаголским облицима. Тачније и концизније речено важно је вршење и извршење радње према субјективном схватању лица које говори, и у тренутку кад говори. И с обзиром на то што је, према томе, овде по среди однос радње обично према тренутку у коме се говори, рекло би се да ће ту глаголска времена бити употребљена у правом свом временском значењу. Али није тако. Како се тамо ради о лично схваћеном, а не о апсолутном вршењу и извршењу радњи, јасно је да се у оваквим случајевима има посла с модалном, а не правом временском службом глаголских облика.

У зависним модалним реченицама: намерним, оптативним, условним, па и концесивним, радње у којима се ови модуси износе припадају будућности у односу на време радње главне реченице или на време кад се говори, само ваља имати на уму да у њима није главно време, већ модуси. У реченицама ове врсте, ма биле оне и самосталне, опет модус остаје главни моменат. Тако на пр. у оптативним и императивним реченицама: Сине Марко, Бог ти *помогао*, — Ој, Чупићу, жалост *дочекао*, — Окле књига огњем *сагорела*, — Друге моје, *не ходиле* луде, — Нина, Јово, ти *живио* мајци и сл., крњи перфекат (без помоћног глагола) осећа се као

оптатив или императив, а ниуколико као облик за казивање прошлих радњи; њим се овамо изриче жеља или заповест да радња буде вршена или извршена. Уз ово је лако погодити да су овим обликом ту изречене радње које још нису биле — оне су у време говорења само у жељи онога ко их изриче — и које, према томе, припадају будућности.

Једнако, у примерима као што су: Иди, брате, двору бијеломе, а ја *идем* моме винограду, — Не *слушам* ја више никога, — Више се не можемо држати и ми *најушћемо* овај положај, па ма шта било, — Не *чекам* ја лета без детета (с презентом), — Свакојако оvdјен *умријесмо*, — *Умријех*, мајко, за младом, за њеном рајском љепотом, — Авај мени до Бога милога, *ђе ђогибох* јунак у тамници, — Па идите двору бијеломе, а ја *одох* Смедереву граду, — Чуј, драгане, *одох* за другога, за другога за живота твога, — Ако пођох, *нагледах* се јада, — Дајте ми чашу воде, *умрех* од жеђи, — Побратиме, побратиме, *ђогибох* (с аористом); — Стани, царевићу, *нијеси ушекао*, — Јаши вранца иди у Котаре, обоје *смо изгубили* главе, — Иди, синко, иди огледај, и онако *си проиђао*. — Ко се љуби на бијелој кули, нек излази из бијеле куле, зар не види *ђе је ђогинуо*, — Бјежи, не бјежи, *нијеси ушекао* (с перфектом) — из опште ситуације се погађа да временски радње припадају будућности. Реално просуђујући, радње у овим и њима сличним примерима најближе могу да се десе сваки час, одмах иза момента у коме се говори. Зато се и каже да у овима и у оваквим реченицама имамо казивање футурских радњи облицима презента, аориста и перфекта. А уз то се истиче да се њима (тим облицима) казују будуће радњи чије извршење је неминовно и то обично у најскопоријој будућности. Тако Ф. Миклошич за аорист у овој служби вели да се њим блиска будућност претставља као оно што је прошло („die nahe Zukunft wird als vergangen dargestellt“, Vergl. Syntax der slavischen Sprachen, Wien 1833, стр. 787, тач. 3.,); по Т. Маретићу „aorist se upotrebljava za buduće događaje, osobito za onakove koji se drže za sigurne i koji su gotovi da se svaki čas dogode“; а „perfekat se uzima za budućnost, koja je po mišljenju onoga koji govori posve sigurna (Gramatika i stilistika hrv. ili srp. jezika, II izdanje 1931 Z. §§ 589 b) и 596 b); А. Мусић држи да се аорист за казивање будућних радњи употребљава „zato da bi se pouzdanije izreklo da će se radnje doista izvršiti“, а у неким примерима и „da će se radnja svaki čas izvršiti“ (Gnom. aorist, Rad JAZU 112, str. 9 и 10) Љ. Стојановић у својој расправи *О значењу и употреби*

глаголских облика у реченицама (Јужносл. фил. II, стр. 189) каже „место футура се може употребити и презент имперфективних глагола и тим се јаче наглашава будућност да ће одмах или неминуовно настати“.

Посебна истицања сигурности извршења будућних радњи и сигурности да ће се оне десити одмах затим, тако рећи још у тренутку док се говори, и захтевају употребу наведених облика у овој служби. С друге стране, вршење и извршење тих радњи и поред тога што изгледа да је сигурно, ипак није апсолутно; оно је сигурно само по схватању лица које радње изриче, а ни за кога другог не мора бити такво, — јасно је, дакле, да је ово једно од модалних значења. У овако употребљеним глаголским временима садржи се само модус (начин) за изражавање сигурности вршења, односно извршења радње, с гледишта лица које говори. Такву сигурност субјекту зацело није могуће изразити футуром и због тога се несумњиво, прибегава употреби облика за садашњост и прошлост. Народни певач у стиху: Јаши вранца, бежи у Котаре, обоје *смо изгубили* главе, — баш зато што је хтео да каже како је губитак њихових глава сигуран, за будућу радњу није употребио облик футура. Хотећи нагласити да је за лице у чије име говори и у тренутку говорења, губитак глава тако сигуран као да је већ био, као да је свршен, певач је употребио перфекат за једну радњу која се још дефакто није десила, која реално припада будућности. Онај ко је ове речи изрекао, и баш док је говорио, кроз ситуацију у којој су се налазили (он сам и лице којему се обраћа) видео је свршену њихову погибију у ономе што је већ било, и он, с обзиром на своје осећање, временски правилно употребљава овај облик. Тако је у свим примерима с обликом перфекта.

На врло сличан начин, свакако истим путем, ће се доћи до објашњења употребе аориста у овој служби. У примеру: Авај мени до Бога милога, ће *погибох* јунак у тамници — субјекат у својој ситуацији види неизбежну смрт; бити у тој ситуацији за њега и његово тренутно осећање исто је што и погинути, јер она (мислим та ситуација) неминуовно условљава погибију; он сам за себе у време док говори гине и осећа да ће се у том тренутку његова погибија свршити, иако стварно још живи. По осећању лица које говори аористом се овде обележава извршење радње у тренутку говорења. Основно значење овога облика ту је, дакле исто као у индикативу. Зато се с правом можемо питати да

у примерима: Кувај мени бијеле колаче, а ја *одох* ковати Ђогина, — Чуј, драгане, *одох* за другога, за другог за живота твога, — А ја *одох* Смедереву граду, — *пођох* главом по свијету и сл. немамо случајно индикативно значење аориста. Ако су лица која говоре у тренутку свога говора већ закорачила била на пут, тренутак почетка радње њихова одласка био је тада прошао; тај тренутак је истински припадао прошлости, и у том случају значење овог облика било би право, а не модално.

У неким дијалектима нашега језика које сам ја проучавао, осећање аориста у овој служби је врло живо, ма да тај облик у њима, уопште узев, није у одвећ широкој употреби. У говорима црногорским рећи ће се: ја *бјдџ*(х) и ми *бјдџсмо* — увек кад је онај што говори учинио већ први корак на своме путу, а тако исто се каже и пре првог корака, ако је одлука за одлазак и намера да се он одмах учини потпуно сазрела. Исту особину запазио сам и у говору Метохије — Ја *ошјдо* каже лице које већ учинило први покрет, а и непосредно пред тренутак у коме неотступно намерава да се покрене на одлазак. *Он бјдџ* и *бјдџше* (у говорима црногорским), *он ошјде* и *ошјдоше* (у Метохији), — с обликом аориста у 3-ћем лицу, говори се само у првом случају, тј. ако се почетни моменат одласка завршио, дакле за констатовање извршеног тренутка радње у непосредној прошлости (индикативна употреба). Колико је мени познато то ће бити општа особина нашега језика у свим дијалектима, уколико се аорист у њима није изгубио. Међутим, ако лица, како се претпоставља, казују своју неотступну одлуку, и хоће да кажу како њихов одлазак пада у тренутак говора (ма да реално још није био) — онда је значење модално, јер се стварно њихов одлазак тада највише могао очекивати сваког тренутка. Зато синтаксичари ове радње и сматрају као радње које ће се десити скоро иза тренутка у коме се изричу, иако до њихова извршења стварно уопште не мора ни доћи.

Иако се не може говорити о стварном вршењу (и извршењу) радње у овој служби, већ само о ономе што се гледа кроз субјективно схватање појединца, ипак се не мора или баш зато не мора, боље рећи не може се у целости прихватити гледиште А. Мусића да се радња ту „не одређује према ономе времену и које се говори него према оном и које јој извршење пада“. (Gnom. aorist, Rad 112, str. 11). Лице које говори и коме се, према томе, намеће овај или онај облик како ће најбоље изразити то што осећа, по

нашем схватању, у већем броју наведених примера радњу одмерва према времену кад говори, управо према своме осећању у време кад говори. Истина лице које говори осећање сигурности вршења, односно извршења радње, може везивати и за други неки тренутак, али у овом случају тај тренутак мора бити обележен и другим којим елементом дотичне реченице.

Како се већ из наведених примера види, у овој служби се ради о констатацијама учињеним у једном специјалном душевном расположењу, обично у страху пред смртном опасношћу (у овој употреби најчешћи су глаголи: *поинући*, *умрећи*, *пројасћи* и било на који начин загрозити лицу које говори¹⁾ свагда у некаквом афекту, — лице дакле говори онако како осећа, а не оно што јест. Темпорално, извршење радње коју осећа може субјекат везати и за тренутак говорења, што је, нема сумње, најчешће случај у примерима које смо наводили, — а може, наравно, и за други неки одређени моменат. Овај други случај је, свакако у примерима: Ако не погодиш биљега ти *си поинуо*. Ако поћеш, *нагледах се* јада и сл. Главна радња временски се одређује, уколико је то овде од значаја, према оној радњи која је условљава. Али, оно што је главно, и овде лице које говори замишља да је у једном фиксираним тренутку (у време извршења, односно неизвршења условних радњи) већ свршена радња до чијег извршења стварно може доћи тек иза тога тренутка. И овамо се опет у услову види свршена последица, па како је тај услов уистини свршен, замишља се свршена и последица, те се као таква и претставља.

Да ће дато наше тумачење бити исправно, може се потврдити примерима у којима се после узрочне радње, и после узрока уопште, не врши никаква последична радња, већ је привидна последица стање које је резултат вршења условне радње. Ево једног таквог случаја: Затвори се царе у ћелију, запали је са четири стране, ак' останеш, царе, у животу, онда *си се грија оћросћио*. И А. Мусић и Т. Маретић ову реченицу наводе међу примерима за употребу перфекта про футуро (види: А. Мусић, *Gnom. aorist*, Rad 112, str. 12 и Т. Маретић, *Gram. i stil.*, Z. 1931, II izdanje, § 596 b). Претпоставља се да *грија си се оћросћио* припада будућности у односу на моменат кад се цар затвори у ћелију, запали је и остане у животу. Међутим, није тако. У рече-

¹⁾ Ово је А. Мусић за радње у облику перфекта констатовао у својој овде често навођеној студији о гномском аористу. То исто се, једним делом може рећи и за радње у облику аориста.

ници с перфектом не казује се никакво вршење радње, већ се само констатује једно стање које је резултат неког вршења радње и у време кад је иста радња вршена. Управо, кроз вршење радње настало је стање о којему је реч. Грешни цар, у овом посебном случају, који је усред ватре остао жив, самим тим што је сам себе на грозан начин казнио да изгори на ватри, — опроштио се грехова. А да су му грехови опроштени, види се и из тога што није сагорео. Према тренутку у коме се имало видети да је цар у ватри остао жив — опроштај његова греха је свакако свршена ствар, — то већ у тренутку на који се мисли припада прошлости и зато је перфекат, по свом основном значењу, за констатовање ове чињенице свакако најзгоднији глаголски облик.

У примеру с аористом: Ако ова правила одбацимо, *одбацисмо* само јеванђеље, које препоручује савршено сиромаштво — узима се опет (Маретић, *Gram. i stil.* II izd. 1931, § 389 b) да радња главне реченице — одбацивање јеванђеља, долази после условне радње, после одбацивања правила о којима је реч. То се заиста може тако схватити, али се из контекста види да писац овој реченици није дао такав већ нешто друкчији смисао. Да би се ово потпуно разумело, морамо себи дозволити мало шире објашњење. Овде је реч о правилима која је св. Фрања Асишки прописао за своје ученике. Та правила су, разуме се, прописивала самоодрицање и претерану дарезљивост, па отуда условљавала потпуно сиромашење оних који су дужни били да се по њима управљају. Баш због тога су им на једном збору кардинала и чињени приговори. У одбрану ових правила тада је устао неко од присталица и казао је горњу мисао. Ван сваког је спора да је бранилац хтео рећи: ова правила садрже оно што и јеванђеље, и одбацивањем прописа тих правила одбацили би се прописи самог јеванђеља. Јер одбацивање јеванђељских прописа овде није никаква последична, нити нова радња уопште, већ просто само резултат, боље рећи фактично стање створено одбацивањем правила св. Фрање. Само по форми се то узима као друга радња. Но ни тада се њено извршење не може одвојити од извршења прве, и овде једине, радње. И писац је, хотећи с правом да веже тренутак одбацивања јеванђеља с тренутком одбацивања правила, и употребио облик аориста.

Врло често се дешава да се овако извршењем једне радње створи стање које се казује другим глаголом. У овом случају било би најприродније да се други глагол казује обликом којим

се изражава и условна радња. Али, како извршење радње већ у тренутку кад буде готово припада прошлости, сасвим је логично да се стање које је везано за исти тренутак казује облицима аориста и перфекта, без обзира на то у коме облику је прва радња. Такве радње, односно таква стања припадају будућности, једино онда кад су везана за још неизвршене радње. А и тада су будућа само према времену у којему се говори, али не и према радњама које их условљавају; она се временски управо поклапају с овим радњама. И ми се питамо шта је овде могло завести Т. Маретића да та стања, и супротно, схвати као радње које су претходиле ономе што је у ствари њихов услов. Он држи да ће бити „*relativna prošlost* (tj. *prema drugom budućem događaju, koje se spominje*)“ између осталих и у примерима: Не чините насиље ни писару ни сведоку; ако га учините, ви *сте* учинили злочин и О пророче! дај на знање све, јер ако то не даш, ти *нијеси* испунио његово послање (*Gramatika i stilistika*, II izdanje 1931, § 597 a). Тачно је само то да у тренутку извршења радњи које их стварају, заједно с тим радњама и кроз те радње, ова стања — на изглед друге радње — већ припадају прошлости, и сасвим је логично што се казују претериталним временима.

Иза овога неће бити тешко да се утврди како је дошло до употребе презента имперфективних глагола за казивање будућих радњи. Као у случајевима из претходних ставова, тако и у сложеним реченицама: Ако зло не спречавамо, ми зло *чинимо*. — Ко ради за потомство, *одужује* свој дуг прецима, и поред тога што имамо по два глагола, у сваком засебном примеру стварно имамо по једну радњу, и то ону коју обележава глагол прве, условне реченице. Глаголски облици друге прости реченице у оваквим примерима не казују никакво ново вршење радње, већ само резултат, фактично стање створено радњом прве реченице. И то стање истовремено је с оном радњом што га је створила. У првом случају, онај ко не спречава зло, самим тим га чини; постаје сам злочинац кроз неспречавање зла, и није му потребно никакву нову радњу тога ради вршити. Тако исто је у другом и свим примерима ове врсте. За разлику од случајева у којима је ова привидна радња — а у ствари резултат прве, условне радње — свршена, овде су радње трајне, и зато су, како смо већ раније рекли, глаголски облици исти у обема реченицама.

Вршење радње у реченици, како је одвећ познато, не мора бити апсолутно и стварно; врло често оно је у претпоставци и

сигурности, жељи или намери лица које говори. Стварно, такве радње, ако до њихова вршења уопште дође, временски припадају будућности. И ако неко лице у садашњости претпоставља какву радњу, ако је жели или намерава вршити, — његова намера, односно жеља је свакако услов за вршење те радње. Субјективно, за лице које говори његова намера може бити највећа сигурност за вршење радње по сваку цену. У тој намери је каткад толико сигурности да за дотично лице имати такву намеру значи исто што и вршити радњу која је још само у његовој намери. Намера је, дакле, за то лице главно, а само вршење радње је неминовни резултат њен. И кад хоће да се то изрази, онда се за радње које стварно још нису биле узима облик имперфективног презента као у: Не *чекам* ја више никога и др. примерима које смо напред заједно с овим навели. Зато се баш облик презента, као год и облици перфекта и аориста, употребљава за изражавање велике сигурности вршења радњи, каква се сигурност не може изразити облицима фтура.

У сигурности да ће се радња заиста вршити не мора бити и сигурност да ће се она одмах или скоро вршити, и зато се не може тврдити да презент у овој служби казује увек радњу која се сваки час очекује. Истина је да се може бити најсигурније у вршењу неке радње пред само њено вршење, али је то нешто друго. Тачно је, међутим, да овако намераване радње у чије смо вршење сигурни могу бити и даље у будућности, како то и формално показују темпоралне одреднице које се често уз овакве радње у овом облику употребљавају. Такве су одреднице: *суштра*, *идуће недеље*, *кроз неколико месеци*, *идуће године*, и сл. Оне временски прецизирају вршење радње, и по њима се види да радње нису везане за време говорења. А и без тога је лако погодити да је употреба презента у овој служби модална. Остаје важно још поновити да субјекат овде у својој намери, чврстој решености и сигурности гледа вршење радње, а како намеру има у садашњости, он и радње које су, по његову схватању, њен истовремени резултат казује обликом презента.

По своје трајању намера за вршење било какве радње није ограничена и зато се, разуме се, и радње чије се вршење претпоставља кроз ову намеру казују само имперфективним презентом. Гледиште А. Мусића, да се у овој служби употребљава и перфективни презент, не може се прихватити. Примери из дијалеката: *Ako ja ozdravim, tebe ne ostavim*, — Там корај *i najdeš* jednu vuzdu,

које он за ово наводи (А. Musić, Rečenice s participom preterita aktivnim II, Rad 140, str. 106) несумњиво су остаци некадашње употребе перфективног презента у значењу футура уопште. У овој служби, за казивање будућих радњи, перфективни презент се, колико ни у индикативу, не може употребљавати. И за казивање тренутне радње у служби о којој говоримо узима се имперфективни презент, на тај начин што се од дотичног свршеног глагола гради несвршени. Тако, кад неко неотступно намерава, чврсто је решен да сутрадан некуд оде, па то хоће и да изрази, њему ће се свакако наметнути употреба презента, али не од глагола *оћићи* већ од *одлазити*; он ће, јамачно, рећи: Ја сутра *одлазим*. На исти начин: *долазим*, а не *дођем*; *најушћам*, а не *најушћим*; *скидам*, а не *скинем*; *седамо*, а не *седнемо*. Но никада не можемо бити заведени и помислити да се оваквим презентом казује нека итеративност (понављање) или дуративност (трајање) радњи. Главни моменат у реченицама ове врсте је намера, а она траје, па су у трајном облику и глаголи којима се констатује извршење радње кроз ту намеру. Да се ту ради о само једном тренутку радње — то се из самог смисла реченице погађа. А кад је потребно обележити време стварног вршења или извршења ових радњи, за то се, како смо већ истакли, узима нека темпорална одредница.

Ниједан од набројених елемената: ни намера, ни сигурност, ни временска ознака, ни ма шта слично, није овде у самом облику презента; тим обликом се и овамо, као и свуда у релативу, констатује само вршење радње. Све остало се узима у помоћ да би се доказало којим путем се дошло до тога да се у овој служби вршење, односно извршење радње казује баш презентом, или, другим речима, на који начин се ту значење глаголског облика свело на значење вида. И ако сам успео да то објасним, ја сматрам да сам одговорио на питање које сам себи поставио.

Михаило Стевановић

Прилози учењу о употреби времена у српскохрватском језику

Да пишем сада о овом предмету, натерала ме је горе наштампана расправа д-ра Мих. Стевановића под називом: *Пићање значења глаголских времена у релативној употреби њиховој* (стр. 150—179). Г. д-р Мих. Стевановић, који има одлично језичко осећање у синтаксичким стварима, покушао је мало ближе да приђе питању, толико важном за синтаксу нашег језика, о употреби глаголских финитних облика у неиндикативној употреби и значењу које је прати. Познато је да сам ја у својим испитивањима, која помиње Стевановић (стр. 151), називао синтаксичким релативом или релативном употребом глаголских времена оне случајеве који се обично зову неправом употребом њиховом. Индикативом или правом употребом времена ја називам одмеравање вршења глаголске радње према тренутку говора који претставља садашњост, тј. несумњиво средишњу временску тачку или почетну, основну временску тачку за одређивање свега стварног збивања око нас. А релативом ја називам свако друго одмеравање временско, било према прошлости било према будућности. Данас ја мењам ту основну поделу употребе времена до извесне мере: место две групе (индикативну и релативну), ја разликујем тројаку употребу времена: индикативну, релативну и модалну. Иако мени није намера на овом месту да показујем разлоге зашто то чиним, ја ћу ипак дати кратку карактеристику ових употреба:

- а) *индикативна* — када се радња глаголска одмерава према тренутку нашег говора који претставља садашњост;
- б) *релативна* — када се радња глаголска одмерава према ком другом тренутку (у прошлости, будућности) када се догађај збива;
- в) *модална* — када се глаголски временски облик не употребљава у својој временској ситуацији. Ово значи: да се на пр.